

ИРАН-ТӘЖІК
ПОЭЗИЯСЫ

әлем әдебиеті кітапханасы

**“MADENI MURA”
MEMLEKETTIK BAQDARLAMASYNYŇ
KITA P SERIYALARY
QAZAQSTAN RESPUBLIKASYNYŇ TŪŇGYŖ PREZIDENTI
NŪRSŪLTAN NAZARBAEVTYŇ
BASTAMASY BOIYNŖA ŖYFARYLDY**

МӨДЕНИ МҒРА
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
КІТАП СЕРИЯЛАРЫ
БАС РЕДАКЦИЯСЫНЫҢ АЛҚАСЫ

Тасмағамбетов И.Н., *бас редактор*

Тәжин М.М., *бас редактордың орынбасары*

Тәуекел С.Т., *жауапты хатшы*

Әбділдин Ж.М.

Әуезов М.М.

Байпақов К.М.

Зиманов С.З.

Кәлетаев Д.А.

Кекілбаев Ә.

Кенжеғозин М.Б.

Қасқабасов С.А.

Қойгелдиев М.Қ.

Қосыбаев Е.М.

Құл-Мұхаммед М.А.

Мағауин М.М.

Мәмбеев С.А.

Нұрпейісов Ә.К.

Нысанбаев Ә.Н.

Рахмадиев Е.Р.

Сұлтанов Қ.С.

Сүлейменов О.О.

Хұсайынов К.Ш.

ИРАН-ТӘЖІК ПОЭЗИЯСЫ

әлем әдебиеті кітапханасы

Аударма

ББК 84 (Б)
И 74

**“Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасы
көркем әдебиет секциясының мүшелері:**

Кекілбаев Әбіш (*төрага*), Абдрахманов Сауытбек, Әбдіков Төлен,
Асқаров Әлібек, Бельгер Герольд, Елеукенов Шерияздан, Нұрғали
Рымғали, Нұрпейісов Әбдіжәміл, Михайлов Валерий, Мұртаза
Шерхан, Мырза Әли Қадыр, Оразалин Нұрлан, Сүлейменов Олжас,
Тарази Әкім, Шапай Тұрсынжан, Юсупов Кеңес.

Құрастырып, алғы сөзін жазған
Сейфолла Оспан

И 74 **Иран-тәжік поэзиясы.**
Астана: Аударма, 2005. – 728 бет.

ISBN 9965-18-147-0

И $\frac{4703020200 - 155}{00 (05) - 05}$

ББК 84 (Б)

ISBN 9965-18-147-0

© “Аударма” баспасы, 2005.

ШЫҒЫС ПОЭЗИЯСЫНЫҢ БИІК ПАРАСАТЫ

Әдетте әдебиет саласы болсын, немесе басқа салалар болсын, оның түп негізін қазбалап келгенде өзіміздің Шығыстан шыға келетіні ғажап. Әрине біз оны тарау-тарауға бөліп дәлелдеп беретін болсақ, бұл әңгімеміз ұзаққа да кетуі әбден мүмкін. Бірақ бүгінгі қызығар тақырыбымыздың төңірегінен шығар болсақ, ол таза поэзиямыз жөнінде болмақ және ол қандай десеңізші. Шындығына келгенде Шығыс поэзиясының даңқы бүкіл әлем әдебиетінің төрінен орын алатынына дау жоқ. Оның ішінде парсы әдебиетінің өркендеген сонау IX ғасыр мен XV ғасырға дейінгі аралығын алар болсақ, қай кезде де таңғалмасқа болмайтын жайға тап боламыз. Содан да болар кезінде бұл поэзияны әлем данышпандары өте жоғары бағалаған. Тіпті Н.Г.Чернышевский “Шаһнаманың” мәңгі өлмейтіндігіне мынадай дәлел айтады. “Мильтонның, Шекспирдің, Бокаччоның, Дантенің, Фердоусидің тағы басқа да алғашқы поэзиямызға жол салған барлық ақындарымыздың негізгі қуаты халық шығармашылығында жатуында” дейді.

Сол сияқты Батыстың аса көрнекті данышпан ақыны Гетеге бір досы:

– Сіздің не арманыңыз бар екен. Әлемдегі ең жоғарғы дәрежеге жеткен ақын бір өзіңіз ғана болып тұрсыз ғой? – дегенде:

– Жоқ, олай деменіз, сонау Шығыстың атағы көкпен таласқан жеті ақыны тұрғанда бізге үлес қайда. Егер мені солармен салыстырса, олармен арамыз аспан мен жердей болар еді, – деп, өзінің адалдық даналығын аса кішіпейілділікпен білдірген екен. Бұл жерде бізге Гете сынды дананың таңғалмасқа болмайтын күдіреті сол, алдындағы үлгі-өнеге боларлық шырқау шындардың күн шұғыласындай қасиетін жете танып білуі еді. Және оларды бағалай отырып, өзінің де сол биіктіктен төмен түспегендігін білдіреді.

Сол сияқты қарапайым сөз болса да айтып өтпеуге болмайтын, заманымыздың озық оқымыстыларының ойларын көңіліне қатты тоқыған Қалтай Мұхамеджан ағамыздың мынандай да сөзі бар:

“Батыста: неміс тілі – әскери тіл, француз тілі – махаббат тілі, ал итальян тілі әуезді тілге жатады екен, ал біздің Шығыста: түрік тілі – әскери тіл, парсы тілі – махаббат тілі, ал араб тілі – пәлсапалық тілге жатады дейді. Былай қарап отырсақ, осы пікірге біз де дау айтпай-ақ қосылуға әбден болады. Дегенмен біздің әңгіме етпек болып отырған ақындарымыздың қаламынан “Жүсіп–Зылиха”, “Ләйлі–Мәжнүн” тағы осы сияқты өмір күйкілігінің арасындағы таза махаббаттың бейнесін беруі, не деген күдірет. Және бүкіл Шығыс құрлығындағы махаббат жайлы жыр шертілетін болса осы парсы ақындарының, қала берді, солардың айналасындағы бір-біріне дес бермейтін әрқайсысы жеке дара қас жүйріктерге тең дүлдүлдердің жасап кеткен, жыр күмбезі – бізге мәңгі өшпейтін жыр мұхитындай шайқалып, қорқынышы мен қуанышы бір бойында буырқанып жатқан өзге әлемді елестететіні екі бастан. Олай болса парсы әдебиетіндегі, оның ішінде поэзиясы осынша үлгі болмаған қиялпатшалығын басқа әлемнен іздеу де әбестік болар еді. Бұл жөнінде “Бүкіл әлемдік кітапхана” сериясымен жарық көрген “Иран-тәжік поэзиясы” томдығына жазған И. Брагинскийдің “Әлемдік әуен поэзиясы” атты алғы сөзінде мынадай ұтымды ой айтқаны белгілі. Ол өзінің Шығыс поэзиясы жайлы ойларын тарихи тамырластықпен байланыстыра келіп: “Тақим образом, иранская поэзия, первоначально выступившая в арабоязычном облачении, не только подняла на новую высоту арабскую литературу, неотъемлемой частью которой она и является, но подготовила предпосылки для последующего возникновения литературы уже на родном языке – фарси.”

Еще более решающей предпосылкой для развития литературы оказались социально-экономические сдвиги и мощные народные движения в Иране и Средней Азии. На гребне антихалифатского движения “белорубашечников” в Средней Азии пришли к власти иранские династии, сначала Тахирадов и Саффаринов, а затем знаменитой династии Саманидов. Последняя вела свой род от Сасанидов и свое воздействие на аристократические слои инародные массы основывала на воскрешении древних, иранских традиций, – дейді. Бұл жерде И. Брагинский әуелі бір-бірін толықтырып жатқан көршілес халықтардың әдеби жаңғыруымен, екіншіден, қай патшалықтың тұсында өзінің ішкі әрқилы дамуларын ұтымды түрде түсіндіріп бергендей. Қысқасы, сол заманның өзінде екі бағытта дамыған поэзияның өлшемін береді. Алғашында патша сарайларының төңірегінде өзінің алғашқы сара жолын салған поэзия кейін келе-келе суфизмге ұласып, қарапайым елге бір табан жақындағанын сездіреді. Хан сарайындағы феодалдық-ақсүйектік мадақтау поэзиясы да уақыт өткен сайын небір жүйрік ақындарынды жалықтыра бастайды. Оның аяғы келіп, кешегі суфизмге ұрынуы да тегіннен-тегін болмаса керек. Бұл салада көбіне-көп адамгершіліктің адал жолындағы қасиеттер қатты ескеріле

бастайды. Бұл поэзияның IX ғасырдағы бастапқы негізінде яғни “адами ақын” есебінде тамаша дамуының классикалық дәрежеде мойындалуына Рудакидің тікелей өзі себепші болғандығы айдан анық. Осы ақынның әсерімен өзге ақындардың көптеген саңлақтар тобы пайда болады. Орта Азияда олардың ортасы дами келе бас қосып отыратын ірі әдеби екі орталығы пайда болған. Оның біріне Бұқара, Самарқанд қалаларының айналасындағылар, екіншісіне Хорасан өңіріндегі Балх, Мерв қалаларының айналасындағылар араларын үзбей бас қосып отырған. Бұлар негізінен өз шығармаларын тек парсы тілінде жазған, әрине арагидік араб тілінде де жарық көргені де аз болмаған. Рудакидің өзі де тікелей парсы тілінде жазған да сол заман ауқымындағы бір-бірімен арбасуға түскен ақсүйектік, яғни сарай ақындық пен халықтық ағымдағы сопылық поэзияның күш сынасқаны ақиқат.

Олай болса біз Рудаки өміріне аздап тоқталып өтейік. Бұл жерде бір ескерте кететін жайт, ол біздің иран, тәжік және тағы басқаларын қоса атап отыруымыздың өзіндік сыры бар. Бұлардың бәрі де парсы тіліне жататын халықтар, сондықтан оларды біз жекелеп атасақ та немесе қосып атасақ та тілі де, діні де бір бұл халықтарды айырып болмайды. Және жоғарғы мақтан тұтып отырған ақындарымыздың бәрі де бұларға ортақ. Сөзімізді одан әрі жалғастыру үшін Рудакиге қайта оралайық.

Рудаки 860 жылдардың шамасында қазіргі тәжік елінің Пенжикент ауданының бір шағын пұшпағындай Рудак атты елді-мекенінде туып-өсіп бар жастық шағын сонда өткізеді: елге онша белгісіздеу бұл қыстақ Зарафшан қыратының жарқабақты қойнауында орналасқан көрінеді. Осы жерде жүріп тумысынан зерек бала халық әндері мен музыкасына әбден қанығып, туған жерінің өзіндік таңғажайып табиғатына малынып, сол елді мекеннің адамдарынан әрқилы даналыққа құлағы үйреніп, қарапайым тау халқының еңбеккер жандарының жан дүние тазалығына тәнті болып ер жетеді. Сөйтіп жүріп тіліне оралған небір асыл жырлардың құраушысы, әрі жыршы, әрі маңдай алды музыканты болып, аты айналадағы елге жайыла бастайды. Ол өзінің туған жеріне деген, туған еліне деген бар сүйіспеншілігін еркін шырқап жүреді. Ауыз-екі айтатын бұл әуезді жырларын енді қағаз бетіне түсіріп мәңгі қалдырғысы да келеді. Бірақ ол ойын іске асыру үшін сол замандық дәстүр бойынша патша сарайының жыршысы болмай бағы ашылмайды. Осындай мәжбүрлікпен Саманидтер сарайынан бір-ақ шығады. Ол өзіне мақтан тұтатындай қосалқы ат та қалаған жоқ, үлкен шаһарларға да ұмтылмады. Ол бар болғаны өзінің қарапайымдылығының оң жамбасына келетін өзі туып-өскен шағын қыстағының атымен Рудаки атанып жүре береді. Арада көп ұзамай патша сарайындағы келеңсіз жайларға жіті көз жіберіп, одан бойын аулақтата бастайды. Мұндағы патша мен оның айналасындағы нөкерлерге қызмет жасап, сырттағы қарапайым еңбекші халқынан өзінің алшақтап, алыстап бара жатқанын сезіп, бірте-бірте ақын көңілі жай таппай, әшейінде еркін қанат қағатын ұшқыр сөздерінің өресі мандымай өзегі байланып, ішке бүккен өксігі тұла бойына жазылмас

дерттей жайлап алады. Айтайын десе байлаулы баспақтай, айтпайын десе өзінің ар-намысын жегідей жеп бара жатқанын байқап, аласұрып тыныштық таба алмайды. Ақыр соңында қанша жерден жасырғанмен ар-намысқа тиетін жайлардан жаны шошып түңіле бастайды. Сонымен не керек осы жайлардың тоқетері барып, айналасына жағымсыздық тудыра бастайды. Ішім-жем мен сыйластықты паш ететін сый-сыяпат мол болғанмен, еркін көңіл күйдің діттеген жерінен шыға бермеуі өзін жасытып, жүнжітіп жіберуге дейін барады. Орта ғасырда жасаған небір ұлы ақындар басында болған трагедия бұл кісінің де жолын кес-кестеп ашындырып тұрып алады. Осындай тұлғалы жанның кесімді ойы, айналасына онша ұнамай ақыры патша сарайынан қуылып тынады. Оны сырттай тіпті тумысынан соқыр екен деген де қауесет шығарып, аяғын аңызға айналдырып жібереді. Ондағысы өздерінің әділетсіздігін халық алдында ақтағандай әрекеті еді. Бірақ негізінде ақында ондай соқырлық әсте болмаған.

Сондықтан да Рудаки ақынның ішкі ыза-кегі өз патшасының, оның айналасындағылардың жағымсыз қылықтары мен әрекеттері жирендіргендіктен ақын тілі ышқына шығады. Осындай ыза-кекке оранып шыққан жырдың уытын уға суарғандай ащы қалыпта туындатуға тура келеді. Содан да болар ақынның ел арасындағы жырлары нағыз халықтың мұңын мұндап, жоғын жоқтап жатады. Екінші жағынан патша сарайындағы ат төбеліндей топтың әсерімен оларды мадақтаумен бастаған жырлары кейін келе қасиданың (*мадақтау одасы*) екінші жағына, яғни ащы тілге ойысып кетеді. Содан да ол:

...Біреулерді тырп еткізбей

Молшылыққа қол жеткізбей

пайда табу бақ боп саған жүқпайды,

ақысын жеу тосын келер жүп қайғы...

деген сияқты тұжырым жасауға мәжбүр болады. Және бұдан кейінгі шығармаларының осындай қасида, егіз жолдар, рубайлар болып келіп “Калила және Димна” атты пәлсапалық дастандарына ұласады.

Шығармаларының қай-қайсысы болмасын халық шығармашылығынан, яғни пәлсапалық ой арнасынан нәр алып жатады. Демек ақынның сан қырлы ой жүйесі қай жанр болмасын өзіне жат саналмай сол жанрдың ауқымында өз арнасын тауып жүре беретіндігімен ғажап. Бұл қасиет өзінен кейінгі шәкірт ақындарға үлкен үлгі-өнеге есебінде тарайды. Жалпы екінші жағынан алғанда Рудакидің өзіндік жаңалығы адам мен табиғаттың жасандыратын жаңа бетін ашуы еді. Және ислам дініне дейінгі аңыздардың жүйесінде өз айтарын нақтылап айтуы, өзінен кейінгі әрі қатарласы Әбілқасым Фердоуси ақынның “Шаһнама” сияқты ұлы шығармаларына еркін жол ашады.

Бұдан кейінгі жүйрік Насыр Хұсырау қазіргі Тәжікстан өңіріндегі Кабадия ауданында 1004 жылдары дүниеге келеді. Бұл ақын да өзінің алдында

Рудаки, Фердоуси сияқты ақындардың үлкен жолымен жүріп, олар қамтыған әрқилы жанрларын да мүмкіндігінше толық қамтуға тырысады. Өзінің “Екі дана үндестігі” атты туындысында жаңалыққа күштар жандардың еркіндігін бермеуге ешкімнің хақысы жоқ дегендей өз қарсылығын білдіреді. Шығыс еліндегі әсіресе Хорасан шаһары төңірегіндегі жалған оқымыстыларға, немесе философтарды құдайға қарсы деу сияқты өсек аяндарға дес бермейді. Және мұндай жайлардың арқасында діннің де, пәлсапаның да күні бітетінін жақсылыққа жорымайды.

Бұл кісінің “Сафарнама” шығармасында не нәрсенің болсын шыққан түп-тамырына назар аударуды қатты қадағалайды. Ақын сол мақсатын жүзеге асыру жолында өзінің “Мадақтау мен бетке басу”, “Ізгілік пен жауыздық”, “Екіжүзділік пен достық”, “Ағартушылық жайлы кітап”, “Бақыттылық жайлы кітап”, “Патша мен дәулеттілер үстемдігі” сияқты күрделі шығармалары сол заманда да, бүгінгі таңда да мәңгілік шығарма болып қалғандығы ақиқат. Ақын өз шығармаларының негізінде феодалдарға қарсылық, әсіресе сол замандағы исмайлизмге қарсылығы өрістей түседі.

Бұдан кейінгі ұлы ақындарымыздың бірі – Омар һәйям. Ол 1048 жылдың мамырында Нишапур қыстағында дүниеге келген. Бұл кісі негізінде көрнекті ғұлама және философ болған жан. Оның ең ғажабы өзінің жоғарғыдай ғұламалылығы мен пәлсапасының жолында еңбек ете отырып, ара-арасында өзінің түйінді-түйінді ой жүйелерін қағаз бетіне шумақтап түсіріп отырған. Ұлы ақынның осы қысқа да нұсқа ой түйіндері кейін келіп, өзге еңбектерімен бірге бүкіл әлемге жайылып кеткен. Оны қазақшаға заманымыздың үлкен лирик ақыны Қуандық Шаңғытбаев ағамыз өз дәрежесінде аударып, қазақ оқырмандарының ойынан шығатындай етіп тарту еткен.

Бірінен-бірі асып түскен парсы ақындарының тағы бірі – Жәлаладдин Руми еді. Бұл кісі Балхы шаһарында *(бұл жер қазір Ауғанстан жеріне қарайды)*, 1207 жылдың 30 қыркүйек айында дүниеге келеді. Шыңғысханның шабуылының әсерінен озық ойлы құдайшыл-ғұлама ақынның әкесі Таяу Шығыс Азиядағы Селжуктер еліне жер ауып кетеді. Сонда жүріп ақын рухани білім алады және әкесінің жолын қуады. Дінді уағыздау медресесінде оқып, сопылық жолдағы шейх болып шығады. Және өзінің болашағын айқындап берген “Өсиетнама” жинағын шығарады. Ақын өзінің адалдарға деген ықылас-ниетін жаң-жақты қамтып, оның үстіне аты онша белгісіз Тебриздік Шамс деген дәруішті өзіне пір етіп алады. Оның өзге шәкірттері Руми ақыннан қызғанып, құпия түрде көзін жояды. Пірінің өлімі жанына қатты батқан Жәлаладдин Руми “Тевриздік Шамс жайлы” деген кітап жазады. Бұл жерде біз “Шамс” деген сөздің мағынасы “Күн” екендігін айта кеткеніміз жөн. Ол жинақта адамдар арасындағы не қилы мінездерді әрқайсысын өз әрекеттерімен көркем шығармада көрсетіп береді. Ақын сол Коние қыстағында 1272 жылғы 17 желтоқсанда қайтыс болады. Ақыл-парасатты мистиканың поэзиядағы философияны тереңдей ұғындыруға бой ұрғызады. Бұл кезең XIII-XIV ғасырларды

камтиды. Бұл ағымға өз шығармашылық бағытын алғаш бұрған Сағди ақын болатын, содан кейін барып осы Руми ақын еді.

Жоғарғы ақындармен қатар ғұмыр кеше жүріп, өзінің поэзиядағы биіктігін одан әрі дамытқан ұлы ақындарымыздың бірі – осы Мүслихәддин Сағди болатын. Бұл кісі 1203-1210 жылдары Ширазда дүниеге келген (бұл жер қазір Оңтүстік Иранға қарайды). Бұл ақын да өзінің туған шаһарына Шыңғысхан ордасының жақындай түсуіне байланысты көңілі қобалжып, басқа амалдың жоқтығынан елден ел кезіп кетеді. Қысқасы, ол бармаған ел мен жер жоқтың қасы. Мысалы: Арабтардың шөлін кезеді, Әзербайжан сонымен қатар Сирия, Египет, Мароккаларда болады, ол тіпті сыбайы-салтан жер шарын кезіп жүріп крестоностармен шайқасып, тұтқынға да түседі. Сөйтіп жүріп өліп қала жаздап, одан да бір амалын тауып құтылып, тағы да сан қала мен шөлдердің үстімен небір қауіп-қатерге ұрынып, Шираз қаласына жасы егде тартып, жер ортасынан ауғанда қайтып оралады. Моңғол басқыншылығынан мол алтын беріп сатып алынған Шираз шаһарына келіп қоныс тебеді.

Көп жылдардан соң еліне оралған ақын көңілі тынып алдымен прозасы мен поэзиясы араласқан “Гүлстан” атты жинағын кейін “Бұстан” яғни “Жемісті бақ” атты жинақтарын жазады. Бұл жинақтардағы ақын қозғаған пәлсапалық ойлары өз ортасында үлкен беделге ие болады. Және әлемдегі барша елдің де оқырманын өзіне тәнті етеді. Сол елдердің қатарында бұл жақұт жырларға біздің оқырмандар да ортақтасады. Бұған өзіміздің үлкен аудармашы ақынымыз Мұзафар Әлімбаев себепшілік жасайды. Бірақ ол кісі екінші жинақты “Жұмақстан” деп аударған. Және онысы өте көңілге қонымды шыққандығы сонша, ол онша дәлелді керек ете қоймайтындай дәрежеде шыққан. Біз Мұзафар ағамыздың “Жұмақстанын” тұтастай беріп отырмыз. Ал ақын өзінің ақырғы өмір жолын 1292 жылы сол туған жерінде тамамдайды. Өзі кезінде Бағдаттағы жоғарғы “Низамие” атты діни академияны бітіреді. Өз өмірінің ширек ғасырдай уақытын Шығыс елдерін аралаумен өткізген ақын сол елдерді әбден зерттеп шыққан. Ақынның жоғарғы күрделі еңбектерінен басқа да көптеген ғазалдар жазған.

Бір белестен бір белеске өрлегендей біз Сағдидан кейінгі бір асу деп Шәмсәддин Мұхаммед Хафизді атаймыз. Бұл кісі де 1325-1326 жылдары сол Ширазда дүниеге келеді де 1389 жылы сол жерде қайтыс болады.

Бұл кісінің балалық шағы өте ауыр болады. Және жастай жетім қалып көп тауқымет тартып, өзінің еті тірілігімен ғана аман қалады. Өзін бірінші сақтап, өзінің үлкен тірегі болған құранды толығымен жатқа оқитындығы және Шахнабат атты қызға ғашық болып ғұмыр кешкендігі көп нәрсені аңғартқандай. Сол құранды дауыстап оқуының да әсері болған болуы керек, өз халқының арасында үлкен жыршы болып та атағы жер жарады. Және Хафиз деген ат қойғызады. Ал жазған небір ғазалдары әлем әдебиетінің қорына, қала берді, Батыс әдебиетіне аударылып үлкен құрметке бөленеді. Тіпті ұлы Гетенің өзі бұл кісіні қатты бағалап, оны – Хафизді өзімді рухтандыратын күш-қуатты бауырым деп бағалап, атын әлемге жайғызған жанның

бірі болады. Ал біздің заманда ол кісіні өте жоғары бағалаған Садриддин Айни еді. Бұл ақынның Шығысқа тән әр жанрдағы поэзиялық ғаламат ғазалдарын, сол Шығыстық білімді бала жастан құлағына құйып өскен Әбіраш Жәмішев ағамыз тамаша аударып өз оқырмандарына жеткізіп берді. Жинақтың ажарын келтіріп тұрған ұлы саласы осы ғазалдары еді. Мұнда Әбіраш ағамыздың Хафиз ғазалдарынан:

*“Шираздың бұл пәк аруын періштеге теңер ем,
Бір меңіне Самарқант пен Бұқараны берем ем.”*

деген әлемге жайылған жыр жолдары да қазақ поэзиясының өз құймасындай боп шығуы ғажаптың ғажабы деп білеміз.

Ендігі әңгімеміз негізінен түркі аруына үйленген, әрі Науаи сияқты ұлы ақынға бір жағынан ұстаз, екінші жағынан пікірлес бауыр боп кеткен – Жамда яғни Хорасанда 1414 жылы туған Әбдірахман Жәмиге тоқталып өтейік. Бұл кісі де алдындағы аға әріптестері сияқты, өз заманымен бірге туындаған сопылық жолды қалап, сол жолда өз қаламын еркін сілтеген Шығыстың ұлы ақындарының бірі. Бірі болса да бірегейлік күрделі жалын көтеріп кеткен данышпан ақын.

Өмірінің соңы 1492 жылы Герат қаласында аяқталады. Кезінде Самарқант пен Герат қалаларында оқыған. Өзі ақын, өзі философ, өзі музыка зерттеушісі, өзі тіл білімін қатты игерген атақты филолог болған. Оның үстіне жүзден астам еңбек жазған, соның ішінде үш бірдей ғазалдар жинағы, жеті бірдей атақты дастан және тағы басқа да музыка танымы саласында, философия саласында һәм тіл саласында да үлкен еңбектер жасаған ақын. Біз бұл кісінің жеке басындағы бір-екі қасиетін айта кеткенді жөн көрдік. Негізінен бұл кісі діни жолды қалаған және жастайынан өзіне сұрақ қояйын деп тұрған ұстаздарының ойын тап басып, сол замат өзінің жауабын айта беретін зерделі шәкірт болған. Және бұл кісі де құранды жатқа біліп, оның Орта Азиядағы үлкен насихатшысы болған.

Екінші бір қасиеті, бұл кісіні Герат Әмірі кезінде бас уәзірлікке шақырады. Бірақ оған ақын бірден келісім бермей біршама уақыт ойлануға пұрсат алады. Кейін қайта бармас үшін сопылық жолға түсіп, өзінің орнына сонау Самарқанттан жап-жас жігіт Әлішер Науаиды алдыртқан мәрттігі де болады.

Бүкіл әлемге Шығыстың атын шығарған небір қасқа-жайсаң ақындардың бет қаймағындай жеті жұлдызымыз осы кісілер. Және әрқайсысы өз алдына жеке-дара шындай биіктен қарайтыны тағы бар. Тіпті әрбірден соң бұлардың ең жасы болып саналатын Әбдірахман Жәмидің өзі бір жырында:

*Алдыма мақсат тұтпадым,
Батыстың құлық-сұмдығын,
Келмеді менің шатысқым
қумадым даңқтың гүл-бағын.*

Өлеңімде бәрі бар

баянды да, баянсыз,

Қалдыратын атымды

осы болар ұжмағым, –

депті. Осы бір жалғыз шумақтың ішінде өзінің таза дәруіштік жолындағы карапайым ғұлама екендігі, атақ-дәреже, байлық-мадақ күтпейтіндігі, оған қоса Батыс поэзиясының қаншалықты дәрежедегі поэзия нұсқасы екендігін тұтасымен осы бір шумақтың ішіне сыйғызып берген. Оның үстіне бұл ой бір ғана өзінің ғана атынан емес, өзінің алдындағы бүкіл әріптес тұлғалардың атынан, қала берді, Шығыстың құр мақтанға бой бермейтін даналығының карапайым таза адами бейнесін тұтас беріп, ғұламалық ақыл-парасаттың да жаң-жақты нұсқасын паш етіп тұрғанын қайтерсің.

Шығыс поэзиясының ең қомақты жүгін арқалап тұрған, анықтай айтсақ осы біздің әңгіме етіп отырған ұлы тұлғаларымыз болып есептеледі. Оның ішінде жоғарыда Қалтай Мұхамеджан ағамыздың “Парсы тілі – махаббат тілі” деп айтқанындай шындыққа еріксіз илануға тура келеді.

Және бұл поэзияның әлем әдебиетінен ерекшеленетін төмендегідей бірнеше қасиеті тағы бар. Ол мыналар:

1. Махаббат тілінің жай шумақтардан бастап, орта жолда таза Шығысқа тән ғазалдарға мөлдіреткен жан беріп, ең ақыр аяғында “Жүсіп–Зылиха”, “Ләйлі–Мәжнүн”, “Хұсырау–Шырын” тағы басқа сол сияқты махаббат аңыздарының мерейін әр қырынан беретін қасиеті – сан қырлы асыл тас сияқты мәңгі өшпейтін жанды бейнедей жаңғырып, жасарып оқыла беретіндігінде. Бұл дегеніміз мұрты шағылмаған махаббаттың әсемдік әріне, ерліктің әніне еніп кеткендей сезіндіретіндігі.

2. Осы бір махаббат тақырыбы төңірегінде жырланған дастандардың IX ғасырдан XV ғасырға дейін әріптес әр ақынның ой толғамында ажар тауып, және оның өз оқырмандарына тезірек әсер ететіндігі, яғни әр шығарма өзінен бұрынғы жазылған өзі аттас дастанның санадағы сәулесін көмескілендіріп, оны ысыра отырып өзінің одан да қуатты сәулелі тартымдылығымен өз орнын тартып алуы, ғасырлап келе жатқан ұлылықтың ұлығатын білдіргендей.

Бұған мысалы, ең соңғы жазылған Әбдірахман Жәмидің “Жүсіп–Зылиха”, “Ләйлі–Мәжнүн”, “Саламан–Абсал”, “Ескендірдің даналық кітаптарының” біздің қазақ халқымызға өз үнімен жетіп, бұрынғы жырлардың табын өшіргендей әсер беруі ұлы қасиет деп білеміз.

3. Жоғарғы ұлы тұлғалардың өлең құрылысындағы ұйқастар. Қай-қайсысында болмасын бір қалыпта құрылатындығы. Яғни екі жолдың ұйқасы немесе шағын жыр болса алдыңғы екі жолдан кейін арасына бір жол тастап отырып, сол өлеңнің аяғына дейін бір ұйқаспен шығу өрнегінің бұзылмауы.

4. Шығысқа тән өлең түрлері: “Жалғыз жолды жыр (ой жебе)”, “Фарды (қос жолдар)”, “Рубаяттар (шумақтар)”, “Ғазалдар (көңіл күй жырлары)”, “Таркибанд (қасіретнама)”, “Таржебанд (мұң толқын)”, “Қыта (ой-ұшқын)”,

“Марсия (өкініш жыры)”, “Мұрабба (жартылай өкініш жыры)”, “Қасида (қағылез жыр)”, “Маснови (толғау)”, “Фибратнама (өнеге жыр)” тағы басқа да өлең түрлерінің, ұйқасы жоғарғыдай болғанмен мына аты аталған өлең мінездері әсте өзгермейтіндігі ғажап. Бұл біздің ата-бабамыздың жалықпай айтып отыратын ақыл-кеңесі сияқты, поэзияның көне қалыпты дәстүрінің өзгермегендігі.

5. Былай алып қарағанда (IX-XV) жеті ғасыр бойына өзгермеген осы өлең құрылымдарының бұзылмай бүгінгі күнге жеткендігі – өзінің салт-дәстүрін бұзбаған халық сияқты қалыптасқан қасиет. Және бұл жеті ғасыр ғана ма, оның алды-артын қосқанда бәленбай ғасырлап өзінің үнін қайталағандай болады. Оның өзі әрбірден соң парсы жыр әлемінің бұзылмаған қаймағын танытса керек.

6. Осындай қасиеттің күрделі нұсқасы “Шаһнама” сияқты тұғырлы да табанды жыры халықтың бойындағы өшпес қуаттай тасқындап тұратындығы тағы бар. Кешегі Кеңес өкіметінің тұсындағы сәл тәлтіректеудің ертеңгі күні қайта нығаярында сөз жоқ. Оны қайта нығайтатын да осы патшалар тарихы болып саналатын “Шаһнама” сияқты тұғырлы еңбектер.

7. Парсы халқының әсем жырлары, жоғарғы айтқан жыр түрлері қай халықтың тіліне аударылса да өзінің нақты атауын ала жүретіндігі, ол да бір өшпейтін қасиеті десек жаңылыспағанмыз.

Осының бәрін айта келгендегі себебіміз, сонау IX ғасырдан XV ғасырға дейінгі аралықтағы даңқы асқан парсы әдебиетін, оның ішінде поэзиясының еңсесін биік еткен, біз жоғарыда атап өткен ұлы тұлғалардың қай-қайсысы да өз биігін мәңгі ұстап қалғандығы екі бастан.

Және қалай ұстады дейсіздер ғой. Бұлардың әрқайсысы өз заманының ғажайып ғұламалылығын да қолдан бермеген. Жоғарыда байқаған шығарсыздар, ғылымның қай саласында болмасын, сол саласын жете меңгеріп, соған қосымша өздерінің әдебиеттік қабілеттіктерін қоса өрбітіп отырған. Оған қоса философиялық, музыкалық, филологиялық тіпті әрбірден соң математика және тағы басқа да салаларда өз үлестерін дер кезінде қосып отырған. Және онысы да өз биігінен көрініп, сол төңіректегі ақыл-парасаттылықтың шырқау биігіне шыққандығы ғажап.

Мына әлемдегі табиғат тылсымын жете игерген жандар, екінші жағынан да, яғни адам жаратылысының небір жұмбақ сырларын ашуға әрекет жасағандығы өте сәтті шыққан демеске хақымыз жоқ. Ал мұндай жаратылысты білу, адам бойындағы қабілеттіліктің орасан зор құдіреттілігін білдірсе керек. Екіншіден, бұл жағының тылсым сырының бір ұштығы әйел затында, яғни сұлулықта жатқандығы ақиқат.

Олай болса біздің айтып отырған ұлы тұлғаларымыздың бойындағы бар құдіреттіліктің орталық дінгегі ғашықтықта жатса керек. Оның сәттілігі де, сәтсіздігі де адам-пенденің тіршілік пәлсапасынан толық көруге болады.

Сол тіршілік пәлсапасының тоғысқан ортасынан біз осынша күдіретті жандарға куә болып отырғандығымыз, және олардың асыл жырларының әлеміне әлі күнге дейін таңырқап, таңдана отырып, содан өзімізге қажетті ләззат алуымыз – бұл табиғаттың бізге тартқан сыйы демеске әддіміз жоқ.

Олай болса, сөзімізді қорытындылай келгенде айтарымыз, бір кездегі бабаларымыздың ой-жүйесіндегі биіктік мәңгі өшпек емес. Және мәңгі үлгі-өнеге болып қаларында сөз жоқ. Сонымен бірге бабаларымыздың онды-солды, көл-көсір ғұламалық теңізіндей білімінен нәр ала отырып, соның алтын тәжіндей поэзиямыздың шұғыла шашқан күдіретіне шомыла берейік. Сұлулық пен ақылдылықты тізгіндеп алған ой-парасаттылық мәңгі өшпесін. Ол өшпеген жерде адамзаттық қасиеттің де биік тұрары хақ. Сол биіктікті мәңгі сақтар поэзиямыз жасай берсін!

Сейфолла ОСПАН.

ЭБІЛХАСАНРУДАКИ

ЭБІЛХАСАНРУДАКИ

* * *

Гүл сипатың көрік берген сән-көркіне бұл ғаламның,
Сүмбіл шашың шалқытқан нұр, соған құштар мен бір
жанмын.

Қатал темір жүрегім бар мәрмәр құзға мың соғылған,
Ант етемін айтып соны, мейлің сүйме, өз сорымнан.
Жаным сенен мейірім күтпес, тас жүрегім тебіренбес,
Құлдық етем мың мәртебе бірақ бекер, тәңірім көнбес.
Не дауа бар күдіретте, жүрегің бар ерік бермес?
Құл етші сен, Рудакиді, әзір болсын ол төзуге,
Құл етіп ол алмас еді мың Дараны бір өзіне.

* * *

Шешек атып, жұпар шашқан, туды көктем сұлу кербез.
Ләззат, рақат мың құлпырып, жер-дүние көркейер тез.
Қарт адам да қайрат тауып, жас жігітше жалындайды.
Кәрі әлем де жайнап қалды, жамылды да жарқын айды.
Қаһарлы көк қамалдары, әскер құрды қалың, сұсты,
Әскерлері – қап-қара бұлт, қолбасшысы – дауыл күшті.
Шырақшысы – жайдың оты, дабылпазы – нажағайдан.
Көрмедім мен мұндай қолды, дүниеге үрей жайған.
Қара, өне, қап-қара бұлт, құдды жандай қайғы шеккен.
Бұлт ішінен сығалайды, күн шіркін де оқта-текте.
Қандай дұшпан жеңіс тапты, ойран болды қандай шепте?
Жаһан тұрды жыламсырап, жер еңсесін басты қайғы,
Бірақ кенет шипа тауып, хош иісін жасмин жайды,

Әтір шашып дүниеге, себеледі жұпар жаңбыр.
Нұр жамылды бұта талдар, күлімдеді судан ақ гүл

* * *

Қар жамылған қара жерлер түледі де гүлдер атты.
Өлі жатқан өзектер де өзен толқып, тулап ақты.
Ал найзағай ойнап көкте, желді ұрып алқымдады.
Бұлт ішінен ақ семсердей, жай жарқылдап, шартылдады.
Алыс қырда ақша гүлдер күлімдеді бұлаң қағып.
Қына жаққан сұлулардың тырнағындай жайнай қалып.
Күба талдың бұтағында сайрай қалды бұлбұл құс та,
Кипаристан қара торғай үн қосады сол дауысқа.
Мың түрлі құс бағыстанда, ән шырқады осы тұста.
Жұт шарапты, масайра сен, ләззатын тап ғашықтардың,
Бұлбұл құс та отыр елтіп әуезіне жастық зардың.
Көктем жақсы ләззатына қаласың ғой шын құмартып.
Кесепатты ұлықтардан момын жүзді қожам артық.

* * *

Мәртебен оссе-құлди сені қуалар.
Құлдиласаң-мәртебе бірге сырғанар.
Бақ үшін жұрт осылай шырмауыққа шырмалар.
Перденді алып жарық етші бір иба ғып,
Пердесіне күн де енер ұялап.

Алма сынды қандай жұмыр иегің,
Қап-қара мең – хош иісті білемін.

* * *

Бұл жарқылдақ жалған ұқсар түске бір,
Жүрек қалғып, дамыл таппас әсте бір.
Бәле жақтан іздер барып ізгілік,
Ол қайғыны қызық көрер қыздырып.
Бұл пәниде неге жүрсің сабыр ғып?
Пәниде жоқ бір тыныштық, сабырлық.

* * *

Өмір маған ақыл айтты – сол ізгі.
Қарап тұрсаң,
Өмір – ақыл теңізі.
Өмір айтты: бақытты деп өзгелер,

Күйінбесең – саған рақат тез келер.
Қанағат көр – басыңдағы бағыңды.
Аңсар көп жұрт сенің сол бір шағыңды.
Өмір айтты:
“Токтала біл ашудан,
Опа таппас бұл дүниеде ашынған,
Сөйлеген жан бұғау салмай тіліне,
Бұғаулатар екі аяғын түбінде”.

* * *

Қолаң шаштан иісі аңқыған ай сипаттым, айтшы маған,
Қандай еді сол мұндарың, жас шағыңда жарқылдаған?
Алдымда сен бұлаңдайсың, қолаң шашпен құбыласың,
Ол бір кезде көрсең оны күлтеленген бұйра шашын.
Өтті сол бір дәурендері, жүзі жібек секілді еді.
Қара майдай қап-қара еді, бұйра шаштың кекілдері.
Сүйген еді оны қыздар, асылзада мейман көріп,
Кетті сол шақ, кетті ол да, келмес қайтып ондай көрік.
Кетті дәурен, қайран шақтар, қуанышты көп қызықты,
Сол асылзат шаттықпенен, көп күндерін өткізіпті.
Жомарт еді ол жұртқа да, зейнет еткен мүліктерін,
Талай қызы түріктердің артқан оған үміттерін.
Бірақ бүркеп махаббатың, түнде ғана жолығатын.
Зындандарға, қазымырға тап болам деп тарығатын.
Шырын шарап, әсем тұлға, сиқырлы жүз, сырлы сымбат,
Маған оңай ойысатын болса-дағы жұртқа қымбат.

* * *

Өмір сүріп осы опасыз жалғанда,
Ешбір адам өлмей тірі қалған ба?
Қайткен күнде ажал сені құтқармас,
Қазаң жетіп сен өлерсің арманда.
Бұл пәниден бай да өтеді мыңғырған,
Баян таппас тақыр кедей болғанда.
Қош айтысар сүйем жерсіз жарлы, һәм
Рей менен Таразыңды алғанда.
Бұл дүние түс секілді құр сағым
Байқалатын көзіңді ұйқы шалғанда.
Жақсы менен жамандықтың бәрі бір
Мойыныңа өлім құрық салғанда.

* * *

Ақ жүзінді аймаалаған кезімде
Бар күнәмді аударыппын өзіңе.
Жанарынан жарқылдатып нұр төккен
Қан толтырдым екі қара көзіңе.
Таңғаларлық мінезім-ау бұл менің,
Өз жасыма өзім мәз боп күлгенім.

* * *

Мөлдір көзбен қызды думан көрігің,
Көрген түстей ғайып болар өмірің.

Қапымын деп өткен іске өкінбе,
Алдағыдан торықпасын сенімің.

Мен де,
жар да қуанышты аңсаймыз.
Жолын тосып шаттық самал лебінің.

Жақсы адам береді де алады,
Жаман адам күтеді тек жұрт беруін.

Бұл жалғаның ұшқан бейне бір түтін,
Шарап ішіп,
бас көңілдің желігін!

* * *

Сен едің қайғылы да парасатты!
Көз жасың қалтарыста талай ақты.
Атыңды атасам да, бір сен үшін,
Құлазу, қиналудан қорқам қатты.
Келуші келді, кетпек кетіп болды.
Сол үшін қайғырудың бар ма орны?
Дүниені теңгермексің өз ойыңша,
Оныңды қабылдай ма дүние онша?
Мас болма, аспайды ол маска құлақ
Жылай бер, тыңдамайды ол оны бірақ.
Жеткенше мақшар күні еңірей бер,
Өткен күн орала ма тартқанда жер?
Орынсыз ренжітсең әлдекімді,

Тартасың тақсіреттер сен соғұрлы.
Көз тігіп қатеріне алған жанды,
Сорлатпақ тәңір сірә, сол адамды,
Бұлты жоқ, тұтылмай-ақ күннің көзі,
Көрінбейді ай тұтылып жердің жүзі.
Қорқам тек әмір етсең, ашулансаң,
Жеңіліп көрген жоқсың сен ешқашан
Жеңгенше қайғы әскерін көңілдегі.
Шарап құй, жақсы болар соның тегі.
Қолбасшы, ерлік даңқы, мархабаты
Танымақ қайғы үстінде сондай қатты.

* * *

Мәжнүн көріп Ләйлі қызды ақыл-естен танғандай,
Мен де сені көрген шақта жүрек от боп жанғандай.
Раушан гүлді қолға алсақ жұпар лебі тарайды.
Қабак түйіп қарасаң сен, мені қайғы қамайды.
Бойды билеп шараптай-ақ мас ететін күлкің бар.
Тынышымды алып сыңғырлайды құлағыңда сырғалар.
Сен құлпырған қызыл гүлсің, бар ғаламның мақтаны.
Жүрегің – кілт ашатұғын маған бақыт-қақпаны.

* * *

О, перизат, сүйіктім, қайғы-мұңды бассайшы,
Жарк еткізіп жүзіңді жалғыз рет ашсайшы.
Саған онша қиын ба, жалғыз рет сүйдіру?
Саған сонша оңай ма, қайғыменен күйдіру,
Тыншытпаған жанымды менің ауыр азабым,
Саған ол бір ойыншық жеңіл ғана мазағың.

* * *

Жақсы да өтті, жаман да өтті жалғаннан,
Кетті олар өз орнына арналған.
Қу топырақты кеудесіне басты да
Не жақсылар түсті сыз жер астына.
Дүние жиса сарп етіп өмірін,
О дүниеге әкетті тек кебінін.

* * *

Рудаки қос ішекті тартады,
Ғашық жарын жырлап, өлең айтады.

Тамшы шарап балқып тұрған лағылдай,
Жар ерні о да ыстық жалындай.

Екеуінен бір қасиет сезінер
Кім бар осы екеуінен безінер.

Тұтқан шарап өзегінді күйдірсе.
Оттай ыстық ерін де өртер сүйдірсе.

* * *

Шараптан да адам кейде “ізгі қасиет” табады.
Баға жетпес алтыныңды табаныңа салады.
Оны ішсең жақсы-жаман мінезінді ашады,
Шық бермейтін шығайбайдың бар байлығын шашады.
Алынбайтын тас камалды талқан етіп күйретер,
Құрық тимей өскен талай асауларды үйретер.
Оны ішкенде сел-дария сирағыңнан келмейді,
Бір ғаламат батыл жігіт көкіректі кернейді.
Көңіліндегі түйткі болған қасіретті “жояды”
Ақылыңнан алжастырып ажуа ғып қояды.

ШАРАП ТУРАЛЫ ҚАСИДА

Ана шарап қартайды, нәр тамбады,
Жоғалт көзін, жас сәбиін ал-дағы.

Жан анасы өлмей, тірі тұрғанда,
Перзентінің оңай ма одан қалмағы.

Мезгілімен ерте емшектен айырсаң,
Обалы бар, ұмытпайық Алланы.

Наурыз бенен абан айы ішінде
Ақ маманы абзал оның сорғаны.

Мезгіл жетсе шарифатқа туралап,
Қарт анасын құрбандыққа шал-дағы.

Жеті күндей ессіз-түссіз зарлатып,
Жас бөбекті жап зынданға сал-дағы,

Апта өткен соң есін жияр, бірақ та
Ұмытылмас қайғы отының жанғаны.

Шыдай алмай әрлі-берлі аунақшыр
Анасының құшағына барғалы.

Отқа ерітсең алтын балқыр, алайда
Салмас қайғы оған ақырет таңбаны.

Сәби шарап қан-жынындай түйенің
Көбік шашса, шайтан мәз боп арбады.

Көпіршігін күнде қалқып байқаушы
Дәмін татып ең тәуірін таңдады.

Тыншығасын демігуі басылып,
Жапты есігін берік құлып салғалы.

Біраздан соң шарап тұнар мөлдіреп,
Маржан тастай қып-қызыл боп тамғаны.

Онда қанша әсем Йемен агаты,
Онда қанша Бадахшанның мәрмәрі.

Раушан гүл одан жұпар сепкендей
Жалғыз рет иіскеп көрсең болғаны.

Құмыраны тарс бекітіп тастайсың,
Енді көктем оралғанша алдағы.

Есікті ашып көрсең бір күн оны сен
Жарқыраған бейне бұлақ таңдағы.

Түнде келіп құяр болсаң шыныға
Мұса қолға бейне інжу алғаны.

Татса қорқақ батырланып, сараңның
Мырзадай-ақ шашылады мал-жаны,

Бір шынысын іше қалған адамның
Көңілінде қалмас, сірә арманы.

Танжерден де аластатып қайғыны,
Шаттандырар Рей менен Омманды

Ашымықтан уыт жиған бұл шарап,
Сан жыл тұрып, бар киімін жалмады.

Хан сарайда сол шараппен қонақ күт,
Түрлі-түсті гүлге толсын жан-жағы.

Жасау толы хан ордасын пейіш ет,
Жақсы бұйым жисын халық маңдағы.

Сар алтыннан соқсын сансыз асыл зат
Өнер тамған не зергердің қолдары.

Шеберлердің шақырылсын бәрі де,
Шықсын нәзік сырнайлардың зарлы әні.

Диқан Салих тектілермен бас қосса,
Төрде отырар бас уәзір Балами.

Алтын тағы дайын тұрсын Әмірдің
Құдай сүйген ол Хорасан ардағы.

Сапқа шықсын туған айдай сан сарбаз
Жортса жердің көтерілген шаңдағы.

Бастарына гүл тізбегі оралған
Жерге тисін айдарының тармағы.

Перизаттар ортасында аспазшы,
Қаһан ханның ұрпағы ол баяғы.

Үлпәтшілік еткен халық бір кезде
Орнына тұрған ханды аңлады.

Кипаристей сұңғақ жігіт-аспазшы
Қолындағы шарапты оған арнады.

Сол зәм-зәммен көтерсін деп көңілді
Ұлы патша Сейстанның саңлағы.

Хан бокалын көтергенде жалбақтап
Игі жақсы оған мақтау жолдады.